

Myszor, Wincenty

Znaczenie tekstów z Nag Hammadi w badaniach pierwotnego chrześcijaństwa

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 27 (254), 159-164

1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WINCENTY MYSZOR

Znaczenie tekstów z Nag Hammadi w badaniach pierwotnego chrześcijaństwa

Odkrycie koptyjskich tekstów z Nag Hammadi otwiera nowy rozdział w badaniach chrześcijaństwa wieków II do IV. Znaczenie tego odkrycia można porównać ze znaczeniem tekstów qumrańskich dla badań powstania chrześcijaństwa. Spisane w połowie IV wieku koptyjskie tłumaczenia greckich oryginałów, które poza drobnymi fragmentami oraz dubletami utworów w *Berolinensis Gnosticus* nie były dotąd znane, stwarzają możliwości badania pierwotnego chrześcijaństwa przede wszystkim pod kątem treści religijnej i teologicznej. Po opublikowaniu faksymile wszystkich trzynastu kodeksów¹ oraz po krytycznej edycji najważniejszych z nich² okazało się, że nie wszystkie teksty z tego zbioru mają taką samą wartość w badaniach chrześcijaństwa, jak się dotąd spodziewano. Nie wszystkie utwory biblioteki z Nag Hammadi można zaliczyć do dzieł gnostyckich; nie można dzisiaj przedstawiać całego zbioru jako gnostyckiej biblioteki z Nag Hammadi. Jako zbiór nowych tekstów — ponad 1000 stron papirusowych — przedstawia on jednak nieocenioną wartość dla badacza starożytności, zwłaszcza badacza religii.

1. Wartość źródłową nowych tekstów można ocenić porównując ich zawartość z danymi wynikającymi z innych przekazów. Zbiór zawiera

¹ *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices*, published under the auspices of the Department of Antiquities of the Republic of Egypt in Concuotion with the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, J. M. Robinson (Secretary), Codices I—XIII, t. 10, Leiden 1972—1977.

² Wykaz edycji tekstów do roku 1988 — patrz: G. Quispel, *Gnoza*, Warszawa 1988, s. 245—250. W roku 1988 ukazało się nowe wydanie angielskiego tłumaczenia całości zbioru: *The Nag Hammadi Library in English*, translated by members of the Coptic Gnostic Library project of the Institute for Antiquity and Christianity, J. M. Robinson (general Editor), Leiden 1988. W ramach Nag Hammadi Studies ukazało się wydanie *Nag Hammadi Codex II*, 2—7, Leiden 1989 (NHS, t. 20 i 21). W serii francuskojęzycznej Bibliotheque Copte de Nag Hammadi, Section „Textes”, t. 19: *Le Traité Tripartite* (NH I, 6), E. Thommasen et L. Painchaud, Québec 1989.

obok tekstów gnostycko-chrześcijańskich³ także utwory gnostyckie niechrześcijańskie⁴ lub też schrystianizowane powierzchownie⁵, utwory hermetyczne (częściowo znane z innych przekazów)⁶ oraz dzieła w niewielkim stopniu gnostyckie, a wskazujące na tradycje mądrościowe i platońskie⁷. Podziały zbioru można jeszcze bardziej uszczegółowić, jednak dla badań chrześcijaństwa ważny jest podział tekstów na gnostycko-chrześcijańskie i gnostyckie niechrześcijańskie.

Badaczy chrześcijaństwa i gnostycyzmu interesował zawsze problem, w jaki sposób doszło do spotkania tych dwu kierunków religijnych. Pod tym względem teksty z Nag Hammadi dostarczają nam nawet przykładu „chrystianizacji” niechrześcijańskiego gnostyckiego utworu⁸. Można na tego rodzaju przykładach obserwować, w jaki sposób, a przede wszystkim jakie treści przenikały z chrześcijaństwa do środowisk gnostyckich. Utwory z Nag Hammadi zróżnicowane są również pod względem form literackich. Trzeba stwierdzić, że tytuł utworu, oryginalny lub nadany przez wydawców, często nie wskazuje na jego formę literacką. „Ewangelia” nie oznacza „ewangelii” w ujęciu nowotestamentalnym. Autorzy tekstów z Nag Hammadi najczęściej stosowali dialog, i to nie w formie znanej nam z literatury klasycznej, ale dialog w postaci pytań i odpowiedzi⁹. Inne utwory powstały jako mowy objawiające, homilie, apokalipsy, listy, zbiory powiedzeń, florilegia, modlitwy, traktaty. Zróżnicowana forma literacka danego utworu wskazuje na

³ Utwory gnostycko-chrześcijańskie to „Apokryficzny list Jakuba” (Nag Hammadi Codex = NHC I, 2), „Ewangelia prawdy” (NHC I, 3), „Wypowiedź o zmartwychwstaniu” (NHC I, 4), „Tractatus Tripartitus” (NHC I, 5), „Ewangelia Tomasza” (NHC VIII, 2), „Wyjaśnienie gnozy” (NHC XI, 1), „Expositio valentiniana” (NHC XI, Zbawcy” (NHC III, 5), „Apokalipsa Pawła” (NHC V, 2), „Apokalipsa Jakuba” (NHC V, 4), „Dzieje Piotra i Dwunastu Apostołów” (NHC VI, 1), „List Piotra do Filipa” (NHC VIII, 2), „Wyjaśnienie gnozy” (NHC XI, 1), „Expositio valentiniana” (NHC XI, 2). Do nich należy również zaliczyć utwory o charakterze polemicznym: „Druga Nauka wielkiego Seta” (NHC VII, 2), „Apokalipsa Piotra” (NHC VII, 3), „Świadectwo prawdy” (NHC IX, 3).

⁴ „List Eugnostosa” (NHC III, 3; V, 1), „Apokalipsa Adama” (NHC V, 5), „Bron-te” (NHC VI, 2), „Trzy stele Seta” (NHC VII, 5), „Zostrianos” (NHC VIII, 1), „Oda o Norei” (NHC IX, 2), „Marsanes” (NHC X), „Allogenes” (NHC XI, 3).

⁵ „Apokryf Jana” (NHC II, 1; III, 1; IV, 1), „Ewangelia Egipcjan” (NHC III, 2; IV, 2), „Sophia Jezusa Chrystusa” (NHC III, 4), „Protennoia” (NHC XIII, 1).

⁶ NHC VI, 6—7.

⁷ Platon, *Państwo* 588 B—569 B (nieudolne tłumaczenie lub przeróbka), „Autentikos Logos” (NHC VI, 3), „Nauki Sylwana” (NHC VII, 4), ewentualnie „Egzegeza na temat duszy” (NHC II, 6).

⁸ Por.: „List Eugnostosa” i „Sophia Jezusa Chrystusa”; M. Krause, *Das literarische Verhältnis des Eugnostosbriefes zur Sophia Jesu Christi*, [w:] Mullus, *Festschrift Theodor Klauser*, Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband I, Münster 1964, s. 215—223.

⁹ Por.: K. Rudolph, *Der gnostische „Dialog” als literarisches Genus*, [w:] P. Nagel, *Probleme der koptischen Literatur*, Halle 1968, s. 85—107.

dłuższy proces jego powstawania, co — oczywiście — nie jest bez znaczenia w badaniu utworu gnostycko-chrześcijańskiego.

Teksty z Nag Hammadi można podzielić również ze względu na treść według „szkół” gnostyckich, jakie znamy z kościelnej literatury chrześcijańskiej. Tu jednak trzeba stale pamiętać, że posługujemy się terminologią zaczerpniętą z pism przeciwników, polemistów antygnostyckich. Bardzo wyraźnie rysuje się podział na dwie grupy pism: utwory walentynian, czyli uczniów chrześcijańskiego gnostyka Walentyna, oraz pisma setiańskie, czyli utwory gnostyckie niechrześcijańskiego pochodzenia¹⁰. Wyróżnia się również grupę pism szymoniańskich, które w badaniach nad pierwotnym chrześcijaństwem zasługują na szczególną uwagę¹¹. Wśród pism gnostycko-chrześcijańskich można wyróżnić utwory o charakterze polemicznym, cenne dla poznania reakcji kręgów gnostyckich na naukę Kościoła czy też innych gnostyków¹². Dotąd ta dziedzina działania gnostyków była zupełnie nieznana. Teksty gnostycko-chrześcijańskie stanowią źródło pierwszorzędne w badaniu chrześcijaństwa starożytnego i należy je badać w związku z rozwojem chrześcijaństwa od I do IV wieku, natomiast nowe źródła setiańskie okazują się cenne dla badań religioznawczych, w tym także chrześcijaństwa, dla którego tego rodzaju gnoza mogła stanowić zewnętrzną konkurencję.

2. Znaczenie tekstów z Nag Hammadi dla historii chrześcijaństwa oraz historii teologii chrześcijańskiej wynika przede wszystkim z faktu, że przez to odkrycie otrzymaliśmy źródła niezależne od przekazów polemistów antygnostyckich. Wprawdzie posługujemy się relacjami Ireneusza z Lyonu, Hipolita Rzymskiego, Epifaniusza z Salaminy, Tertuliana, Klemensa Aleksandryjskiego i Orygenesza, aby zidentyfikować dane tekstów z Nag Hammadi, ale jednocześnie teksty te pozwalają zweryfikować rzetelność przekazów Ojców Kościoła. Okazuje się, że pisarze kościelni bardzo obiektywnie relacjonowali poglądy przeciwników. Niektóre relacje są tak wierne, że ma się wrażenie, iż polemisci cytowali znane nam dzisiaj utwory z Nag Hammadi¹³. Należy wszakże przy-

¹⁰ Por.: H. M. Schenke, *Gnosis: Zum Forschungsstand unter besonderer Berücksichtigung der religionsgeschichtlichen Problematik*, Verkündigung und Forschung XXXII, 1987, s. 7—11.

¹¹ Por.: *ibid.*, s. 11—17.

¹² Por. pracę na temat: K. Koschorke, *Die Polemik der Gnostiker gegen das kirchliche Christentum*, Nag Hammadi Studies XII, Leiden 1978 (wykorzystał przede wszystkim „Apokalipsę Piotra” i „Świadectwo Prawdy”).

¹³ Szczególnie jasny przykład pochodzi ze zbieżności: Ireneusz, *Adversus Haereses* I, 29 i część „Apokryfu Jana”. Przykłady są oczywiście liczniejsze; por. na ten temat: H. M. Schenke, *Die Relevanz der Kirchenväter für die Erschließung der Nag-Hammadi-Texte*, [w:] *Das Korpus der griechischen-christlichen Schriftsteller*, Texte und Untersuchungen CXX, Berlin 1977, s. 209—218; B. Aland, *Gnosis und Kirchenväter. Ihre Auseinandersetzung um die Interpretation des Evangelium*, [w:] *Gnosis. Festschrift für Hans Jonas*, Göttingen 1978, s. 158—215.

puścić, że biblioteka ta zawiera tylko część gnostyckiej literatury tego okresu. Przez porównanie obydwu źródeł uzyskujemy pełniejszy obraz samego gnostycyzmu (tu rozumiem pojęcie w znaczeniu ścisłym, jako herezji chrześcijańskiej), genezy niektórych zagadnień historii Kościoła czy teologii. Autorzy gnostycko-chrześcijańskich utworów z Nag Hammadi uważali się za chrześcijan. Obraz chrześcijaństwa II i III wieku kształtuje się w ten sposób inaczej, niż to wynika z przekazów pisarzy kościelnych. Możemy lepiej zrozumieć ich narzekania na szerzące się herezje. Gnostycy chrześcijańscy tworzyli — w swoim mniemaniu — wyższą czy też wewnętrzną warstwę chrześcijan doskonalszych, kościół duchowy. Przypomina to strukturę kościelną w późniejszym manicheizmie. Niestety, jak dotąd, nie udało się ustalić, jaki zasięg społeczny miały poglądy gnostycko-chrześcijańskie. Pod tym względem teksty z Nag Hammadi nie powiększają naszej wiedzy¹⁴. Więcej natomiast można powiedzieć na temat samego gnostycyzmu. Wszystkie teksty z Nag Hammadi pochodzą z czasów po Chrystusie, także te niechrześcijańskie. Nowe źródła nie dostarczają zatem dowodów istnienia gnostycyzmu przedchrześcijańskiego¹⁵, stanowią jednak dowód istnienia w czasach chrześcijańskich gnostycyzmu niechrześcijańskiego (i tu używam pojęcia gnostycyzmu na określenie całego ruchu gnostyckiego, tego, co w literaturze niemieckiej określa się jako *Gnosis*). Gnostycyzm zatem był nie tylko herezją chrześcijańską, jak twierdzili Ojcowie Kościoła.

Najwięcej nowego światła wnoszą teksty z Nag Hammadi w rozwiązywaniu kwestii teologicznych — począwszy od powstania Nowego Testamentu (wydaje się, że należy się liczyć na jego kartach z polemiką antygnostycką), ukształtowania się kanonu pism nowotestamentalnych, aż do pojawienia się pierwszych egzegetów Nowego Testamentu (pierwszym komentatorem Ewangelii Jana był uczeń Walentyna, chrześcijański gnostyk Herakleon)¹⁶. Teksty z Nag Hammadi ukazują nam, w jaki sposób chrześcijańscy gnostycy mogli przyczynić się do rozwoju teologii. Byli zapewne pierwszymi teologami, chociaż nie w takim sensie, jak sądził Adolf Harnack¹⁷. Byli teologami, gdyż postawili cały szereg zagadnień jako wyzwanie dla teologii kościelnej. W związku z antykosmiczną i antysomatyczną doktryną gnostyków nauka kościelna pod-

¹⁴ Por.: K. Rudolph, *Das Problem einer Soziologie und „sozialen Verortung“ der Gnosis*, Kairos XIX, 1977, s. 36—44.

¹⁵ Nawet z istoty swej niechrześcijańskie teksty zawierają aluzje do świata chrześcijańskiego. Z tej racji zwolenniczka tezy dotyczącej gnostycyzmu pojętego wyłącznie jako herezja chrześcijańska może nadal bronić swego poglądu — por.: S. Pétrement, *Le Dieu séparé. Les origines du gnosticisme*, Paris 1984.

¹⁶ Por.: Herakleon, *Fragmenty*, Studia Theologica Varsaviensia XVIII, 1980, 2, s. 265—298 (tłumaczenie S. Kalinkowski, wstęp i komentarz W. Myszor).

¹⁷ A. Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, t. 1, Berlin 1909, s. 249 i n. Szerzej na temat historii badań gnostycyzmu por.: W. Myszor, *Na tropach tajemnej wiedzy*, [w:] G. Quispel, op. cit., s. 11—33.

trzymuje i akcentuje pewne twierdzenia przeciwstawne, czasem przekrawiając niektóre aspekty w polemice z nimi. Na przykład mówi o „zmartwychwstaniu ciała”, choć w gruncie rzeczy chodzi o zmartwychwstanie człowieka (tu, oczywiście, mieści się także polemiczna aluzja do platonizmu). W zbiorze z Nag Hammadi mamy „Wypowiedź o zmartwychwstaniu” napisaną według teologii walentynian¹⁸. Bóg w ujęciu chrześcijan jest stwórcą i zbawcą człowieka, zaś według gnostyków stwórca i zbawca to dwie różne istoty — stwórca jest istotą niższą, nawet demoniczną. Widzimy, że w sporze tym chodziło o podstawowe pojęcia teologiczne. Chrześcijańscy gnostycy zarzucali ludziom Kościoła, że nie dość radykalnie wyrzekli się świata, który ich zdaniem jest zły i nie może być drogą zbawienia. Nie jest wykluczone, że zwrot od radykalnego i eschatologicznego nastawienia pierwszych chrześcijan w kierunku życia doczesnego, w różnych płaszczyznach tej rzeczywistości, nastąpił na skutek odrzucenia koncepcji gnostyckich. Najwidoczniej reakcja na gnostycką teologię nastąpiła w chrystologii. W świetle tekstów z Nag Hammadi chrystologia gnostyków nie była tylko prostym doketyzmem; utwory te ukazują całą gamę różnych rozwiązań. Z tej racji i odpowiedzi teologów kościelnych były różnorodne, od chrystologii Ireneusza z Lyonu do chrystologii w szkole aleksandryjskiej.

Wpływ teologii gnostyckiej był nie tylko negatywny. Gnostycy, jak już wspomniano, stymulowali rozwój egzegezy. Zdaje się, że przez schemat dwu natur w Chrystusie pobudzili teologów kościelnych do pogłębienia problemu dwu natur. Różnica zasadnicza polegała na tym, że gnostycy ujmowali dwie natury, boską i ludzką, w Chrystusie w sposób rozłączny, zaś w kościelnej teologii ujęto je jako różne, choć należące do siebie; dzięki tekstom z Nag Hammadi można łatwiej prowadzić tego rodzaju badania. Z pewnością przyczynili się również do wykształtowania urzędu nauczycielskiego Kościoła, uświadomienia sobie kompetencji biskupów. Gnostycy atakowali urząd biskupa nie jako taki, ale jako urząd reprezentujący Kościół, jako jedyną drogę zbawienia. W ten sposób przyczynili się do rozwoju eklezjologii.

Teksty z Nag Hammadi ukazują również wpływ teologii kościelnej na poglądy gnostyków. Dotąd ujawnienie tego procesu było ze względu na brak oryginalnych utworów gnostyckich bardzo utrudnione. Jeden z traktatów walentyniańskich pozostaje wyraźnie pod wpływem myśli Orygenesesa¹⁹. Z drugiej strony gnostycy chrześcijańscy mogli w jakimś sensie wpłynąć na kształtowanie się chrześcijańskiego ascetyzmu. Zwłaszcza w Egipcie należy się z tym liczyć. Teksty z Nag Hammadi od pewnego czasu interesują badaczy początków monastycyzmu, zakładających

¹⁸ Należy ten traktat uznać za polemiczny z nauką Kościoła. Walentyniański autor nie odrzuca idei zmartwychwstania, ale przedstawia je w duchu gnostyckim.

¹⁹ Chodzi o „Tractatus Tripartitus” (NHC I, 5), według tezy E. Thomassena we wstępie do wydania tego tekstu (por. przyp. 2).

jego związki z tym zbiorem. Niektórzy badacze wskazują wyraźnie, że teksty z Nag Hammadi mogły powstać w klasztorach pachomiańskich²⁰. Nie jest to jednak tak oczywiste. Warto jednak zauważyć, że większość tekstów z Nag Hammadi została zebrana i przepisana pod kątem nauki ascetycznej. Brak wśród nich tekstów o charakterze libertynistycznym. Pod tym względem relacje polemistów kościelnych, którzy oskarżali gnostyków o libertynizm, różnią się od oryginalnych przekazów gnostyków. Ale może właśnie kryterium ascetyzmu stanowiło przesłankę zebrania i przechowania biblioteki z Nag Hammadi. W ten sposób teksty z Nag Hammadi stwarzają nowe możliwości badania chrześcijaństwa w Egipcie IV wieku²¹.

BEDEUTUNG DER NAG-HAMMADI-TEXTE FÜR DIE ERFORSCHUNG DES FRÜHEN CHRISTENTUM

(Zusammenfassung)

Die Nag-Hammadi-Texte sind von weitreichender Bedeutung für die neue Orientierung der historischen und theologischer Forschung des frühen Christentum. Die Entstehung der Gnosis (bzw. des Gnostizismus) unabhängig vom Christentum wird durch die Nag-Hammadi-Texte klar bewiesen. Man kann also das frühe Christentum auch als ein religionsgeschichtliches Phänomen erforschen. Die christlich-gnostische Texte aus der Bibliothek von Nag Hammadi erlauben die Glaubwürdigkeit und Verlässlichkeit der Kirchenväter in den polemischen Nachrichten über die Gnostiker zu prüfen, wie auch ihre Theologie, polemisch orientiert, neu zu erfassen. Die koptische Bibliothek von Nag Hammadi kann auf gnostische Elemente im Milieu der ersten Mönche hinweisen.

²⁰ C. Scholten, *Die Nag-Hammadi-Texte als Buchbesitz der Pachomianer*, Jahrbuch für Antike und Christentum XXXI, 1988, s. 144—172. Przeciwnego zdania jest G. Stroumsa, *Ascèse et gnose. Aux origines de la spiritualité monastique*, Revue Thomiste LXXXI, 1981, s. 557—573. Ostatnia próba pojednawczego rozwiązania kwestii: W. Myszor, *Antonius-Briefe und Nag-Hammadi-Texte*, Jahrbuch für Antike und Christentum XXXII, 1989, s. 72—88.

²¹ Por.: C. W. Griggs, *Early Egyptian Christianity. From its Origins to 451 C.E.*, Coptic Studies II, Leiden 1990, s. 177—181.